

Women doctors in western societies of the Middle Ages

Anastasia Stoli

Department of History and Philosophy of Science, University of Athens

Abstract: The aim of this paper is to highlight the difficulties that women of the Late Middle Ages faced, working in the field of medicine. By presenting and analyzing the social, political, religious and legal framework of Italy and France in the 13th to 14th century, the obvious obstacles standing between women and the medical profession are brought into light in the form of universal marginalization by universities and the outrageously negative opinion on the female mind.

Γυναίκες γιατροί στις δυτικές κοινωνίες του Ύστερου Μεσαίωνα

Αναστασία Στόλη

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη: Στόχος της εργασίας είναι η ανάδειξη των δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι γυναίκες στις δυτικές κοινωνίες του Ύστερου Μεσαίωνα, εργαζόμενες στον τομέα της Ιατρικής. Παρουσιάζοντας και αναλύοντας το κοινωνικό, πολιτικό, θρησκευτικό, αλλά και νομικό πλαίσιο της Ιταλίας και της Γαλλίας της περιόδου του 13ου και 14ου αιώνα, έρχονται στο φως τα προφανή εμπόδια που σταματούσαν τις γυναίκες από το να ασχοληθούν με το ιατρικό επάγγελμα, στην μορφή της σχεδόν καθολικής περιθωριοποίησής τους από τα πανεπιστήμια, αλλά και της αρνητικής και υποτιμητικής αντίληψης περί του γυναικείου νου.

Πρόλογος

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση της συμβολής των γυναικών στην ιατρική στις δυτικές κοινωνίες του ύστερου Μεσαίωνα, με στόχο την ανεύρεση των αιτιών της απουσίας τους από τον προαναφερθέντα επιστημονικό τομέα. Προς επίτευξη του στόχου αυτού, η διπλωματική εργασία στο σύνολό της εστιάζει σε τρεις χώρες της δυτικής Ευρώπης, την Γαλλία, την Ιταλία και την Ισπανία, μέσα από τις περιπτώσεις τριών γυναικών γιατρών, των οποίων η ζωή, το έργο, καθώς και οι αντιξοότητες που αντιμετώπισαν, αντικατοπτρίζουν τις κοινωνικοπολιτικές και ιστορικές συνθήκες της περιόδου.

Στο απόσπασμα αυτό, ένα μικρό μέρος συνολικής εργασίας, παρατίθενται μόνο οι περιπτώσεις της Γαλλίας και της Ιταλίας, καθώς επίσης κάποιες σύντομες αναφορές στην θέση της γυναίκας στον Μεσαίωνα, αλλά και η δομή και λειτουργία των πρώτων πανεπιστημίων.

1.1 Η μεσαιωνική γυναίκα: σύζυγος, μητέρα, αιώνια Εύα

Τρεις είναι οι ρόλοι που αποδίδονται στη γυναίκα κατά την περίοδο του Μεσαίωνα: η γυναίκα ως σύζυγος, η γυναίκα ως χήρα και η γυναίκα ως υπηρέτρια.¹ Αν θέλαμε να αναζητήσουμε τη φωνή των γυναικών σε κείμενα της περιόδου, κείμενα γραμμένα από άνδρες και για άνδρες, δεν θα βρίσκαμε παρά ελάχιστες φωνές, και μάλιστα, αυτές θα ανήκαν ανεξαιρέτως σε γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.² Η γυναίκα, απομακρυσμένη από το ακαδημαϊκό πλαίσιο, περιοριζόταν στην οικία. Παντρευόταν από εξαιρετικά μικρή ηλικία, με άνδρα που ενίοτε είχε τα διπλάσια χρόνια από αυτήν και κατέληγε να υποβάλλεται σε αλληπάλληλες εγκυμοσύνες και επώδυνες γέννες μέχρι τα σαράντα της έτη. Η γυναίκα ήταν ουσιαστικά η μήτρα της και ο ρόλος της η αναπαραγωγή.³

Διαχειριζόταν τα οικονομικά του νοικοκυριού, φρόντιζε και αγαπούσε τα παιδιά που γεννούσε, ασχολίες δυσάρεστες που θεωρούνταν υποτιμητικές, τόσο εξαιτίας της μηδαμινής δύναμης που είχε στα χέρια της ασχολούμενη με τον οικιακό χώρο, όσο και εξαιτίας των μεγάλων ποσοστών παιδικής θνησιμότητας την περίοδο εκείνη.⁴ Εντός του γάμου, η γυναίκα όφειλε να είναι πιστή προς τον σύζυγό της και ταπεινή προς τις συζυγικές υποχρεώσεις της. Η καθορισμένη και περιοριστική της θέση στον κόλπο της οικογένειας είχε, φυσικά, τις ρίζες της στην θρησκεία.

1 Le Goff (1997) σ. 22

2 Ό.π.

3 Ό.π., σ. 23

4 Ό.π.

Η μεσαιωνική ιδεολογία, απόλυτα εμποτισμένη από την χριστιανική πίστη, έβλεπε την γυναίκα ως ένα πλάσμα γεμάτο δόλο, υποχείριο του ίδιου του Διαβόλου. Η πίστη αυτή διατηρήθηκε, και στη συνέχεια, οδήγησε, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, κυρίως κοινωνικούς και πολιτικούς, στο «κυνήγι μαγισσών», από τον 15^ο μέχρι και τον 17^ο αιώνα, όπως θα δούμε και σε επόμενο κεφάλαιο. Μια καταδίωξη με θύματα, ως επί το πλείστον, γυναίκες, καθώς η αδυναμία τους και η αμαρτωλή τους φύση τις έκαναν εύκολα θύματα των δαιμόνων.⁵

Παράλληλα με την άποψη αυτή, από τον 11^ο μέχρι τον 13^ο αιώνα ανθίζει η λατρεία της Παρθένου Μαρίας, σε ένα κλίμα γενικότερου μισογυνισμού και καταπίεσης του γυναικείου φύλου.⁶ Η Παρθένος Μαρία ενσαρκώνει όλα τα χαρακτηριστικά που ο μεσαιωνικός άνδρας επιθυμεί να έχει μια γυναίκα, την αγνότητα, την καλοσύνη, και πάνω από όλα την άσπιλη, παρθενική ζωή μια κοπέλας που ενώ έχει γεννήσει, δεν έχει αμαρτήσει με το να συνουσιαστεί. Για τον μεσαιωνικό άνδρα, η γυναίκα δεν ήταν παρά μια αιώνια Εύα, με την Παρθένο Μαρία να την αντισταθμίζει, προβάλλοντας αρετές που ανύψωναν την αμαρτωλή ύπαρξη της γυναίκας, όπως η άσπιλη φύση της, καθώς η ίδια η σεξουαλικότητά της και τα γεννητικά της όργανα, αν και επέτρεπαν την διαιώνιση του είδους, ήταν βαθιά συνδεδεμένα με την ντροπή και την ακολασία.⁷ Σαφέστατα, λοιπόν, η γυναίκα έπρεπε να περιοριστεί στους κόλπους της οικογένειας, στιγματισμένη, αλλά αναγκαία για τη συνέχιση της ανθρωπότητας και την ευημερία της οικογένειας.⁸

Προς επίρρωση των παραπάνω θέσεων σχετικά με τη θέση της γυναίκας στο Μεσαίωνα, ας κλείσουμε με δυο χαρακτηριστικές φράσεις του Μαρτίνου Λούθηρου:

«Αν [οι γυναίκες] κουραστούν ή και πεθάνουν, αυτό δεν έχει σημασία. Άφησε τες να πεθάνουν στην γέννα, γι' αυτό τον λόγο βρίσκονται άλλωστε εδώ.»⁹

Και, στο ίδιο ακριβώς πνεύμα:

«Ο Θεός δημιούργησε τον Αδάμ ως αφέντη όλων των ζωντανών πλασμάτων, αλλά η Εύα τα κατέστρεψε όλα, όταν τον έπεισε να θέσει τον εαυτό του πάνω από την θέληση του Θεού. Είστε εσείς, οι γυναίκες, με τα κόλπα σας και τα τεχνάσματα σας, που οδηγείτε τους άνδρες στα σφάλματα.»¹⁰

5 Clark (1997) σ. 144

6 Le Goff (2006) σ. 146

7 Le Goff (1997) σ. 2

8 Ό.π.

9 <http://www.famous-quotes.com/author.php;aid=4557> (25/10/15)

10 Ό.π.

1.2 Οι απαρχές των πανεπιστημίων

Μέσα στο αστικό πλαίσιο του 13^{ου} αιώνα έχουμε την εμφάνιση ενός θεσμού ύψιστης σημασίας, των πρώτων Πανεπιστημίων. Το πρώτο πανεπιστήμιο που ιδρύθηκε ήταν αυτό της Μπολόνια, με έτος ίδρυσης το 1088, αν και παρέλαβε το παραστατικό του από τον Πάπα σχεδόν δυο αιώνες αργότερα, το 1252.¹¹ Ακολούθησαν το πανεπιστήμιο του Παρισιού, στα τέλη του 12^{ου} αιώνα και τα πανεπιστήμια της Οξφόρδης, του Κέμπριτζ και του Μονπελιέ στις αρχές του 13^{ου} αιώνα.¹² Οι πρώτες αυτές σχολές συγκροτήθηκαν με συντεχνιακό τρόπο και ονομαστήκαν “Universitas”, που σημαίνει συντεχνία (ορολογία που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο Παρίσι το 1221). Σαφώς, δεν είχαν όλες οι πανεπιστημιακές συντεχνίες του Μεσαίωνα κοινό μοντέλο λειτουργίας. Στην πραγματικότητα, υπήρχαν δυο μοντέλα, εκ των οποίων το μοντέλο της Μπολόνια έθετε τους σπουδαστές ως αυτούς που συναποτελούσαν νομικά την Universitas, ενώ αυτό του Παρισιού συμπεριλάμβανε και τους δασκάλους στην κοινότητα. Οκτώ αιώνες αργότερα, το μοντέλο που επιβίωσε και ισχύει είναι το μοντέλο του Παρισιού.¹³

Στη λειτουργία τους τα πανεπιστήμια έχουν σχεδόν απόλυτη αυτονομία και συγκροτούνται σε σχολές, με παράγοντα επιλογής το επιστημονικό τους αντικείμενο. Αν και θεωρητικά οι σχολές κάθε πανεπιστημίου ήταν τέσσερις, στην πραγματικότητα υπερίσχυε μια από αυτές, συνήθως χάρη στη μεγάλη φήμη της. Έτσι, το πανεπιστήμιο της Μπολόνια ήταν αρχικά γνωστό ως πανεπιστήμιο δικαίου, ενώ του Παρισιού θεολογίας και του Μονπελιέ ιατρικής.¹⁴

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τις σχολές της ιατρικής, πρώτη αναγνωρίζεται αυτή του Σαλέρνο, που ιδρύθηκε τον 10^ο αιώνα. Είναι τέτοια η σημασία της σχολής αυτής, που στα μέσα πλέον του 13^{ου} αιώνα, για να ασκήσει κάποιος Ιατρική στην Νεάπολη, πρέπει να έχει λάβει πρώτα έγκριση από τους καθηγητές του πανεπιστημίου του Σαλέρνο. Εντός αυτού του ακαδημαϊκού πλαισίου, λοιπόν, απομακρυνόμαστε σταδιακά από μία ιατρική περίθαλψη που βρισκόταν εξ ολοκλήρου στα χέρια της χριστιανικής εκκλησίας και περνάμε σε μία, ως ένα βαθμό, πιο κοσμική ιατρική. Μάλιστα, έχοντας πλέον στα χέρια τους τις πολύτιμες ισλαμικές μεταφράσεις των αρχαίων κλασικών κειμένων, οι διανοούμενοι της περιόδου μεταφράζουν τα κείμενα του Ιπποκράτη, του Γαληνού και των άλλων κλασικών συγγραφέων στη λατινική γλώσσα.¹⁵

Πού βρίσκονται, όμως, οι γυναίκες μέσα σε αυτήν την ευρύτερη ακαδημαϊκή άνθιση των πρώτων μεσαιωνικών πανεπιστημίων και μάλιστα, στις σχολές ιατρικής που θα μας απασχολήσουν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας; Βάσει των πηγών μας, οι

11 Sanz, Bergan (2006) σ. 136

12 Le Goff (2006) σ. 225

13 Ό.π., σ. 221-222

14 Ό.π., σ. 226

15 Λέκκα (2011) σ. 13-14

γυναίκες απουσιάζουν πλήρως από τον πανεπιστημιακό χώρο. Εξαίρεση αποτελούσε η σχολή του Σαλέρνο στην Ιταλία, που δεχόταν γυναίκες ως σπουδάστριες, αλλά και ως καθηγήτριες. Το πανεπιστήμιο του Σαλέρνο είχε ίσως την γνωστότερη και επιφανέστερη σχολή Ιατρικής στην Ευρώπη του 12^{ου} αιώνα, σχολή στην οποία δίδαξε και η Trota,¹⁶ ή αλλιώς γνωστή ως Trocta, συγγραφέας έργων ιατρικής που έζησε στο Σαλέρνο τον 12^ο αιώνα.¹⁷ Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω εξαίρεση, στην υπόλοιπη μεσαιωνική Ευρώπη των πανεπιστημίων, οι γυναίκες δεν είναι αποδεκτές στα πανεπιστήμια, γεγονός που δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, αν αναλογιστούμε την θέση της γυναίκας στο γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο της περιόδου και την πλέον απορριπτική άποψη περί του γυναικείου νου.

Υπό αυτήν την προοπτική, στόχος μας είναι η ανάδειξη των γυναικών επιστημόνων στον τομέα της ιατρικής κατά τους αιώνες των πρώτων πανεπιστημίων, καθώς επίσης και των δυσκολιών που αντιμετώπισαν στην προσπάθεια συμμετοχής τους σε αυτά. Αναλύοντας δύο περιπτώσεις, της Ιταλίδας Jacqueline Felice de Almania στη Γαλλία και της Ιταλίδας Alessandra Giliani στην Ιταλία, επιδίωξη μας είναι να παρουσιάσουμε πώς η συμβολή των γυναικών στην ιατρική περιορίστηκε ή έγινε ακόμα και αδύνατη, όχι λόγω του δικού τους μειωμένου ενδιαφέροντος ή της έλλειψης των κατάλληλων ικανοτήτων, αλλά εξαιτίας των συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών της περιόδου.

1.3 Γυναίκες γιατροί στη Γαλλία και στην Ιταλία του Ύστερου Μεσαίωνα

Αν και οι γυναίκες δεν γίνονταν αποδεκτές στις σχολές ιατρικής των πρώτων πανεπιστημίων του Μεσαίωνα, εξακολουθούσαν να ασκούν ιατρική. Άλλωστε, η επιστήμη της ιατρικής υπήρχε και πριν την διδασκαλία της στους πανεπιστημιακούς κύκλους, βασιζόμενη στην εμπειρία και όχι στη θεωρητική μελέτη. Εξού και πολλές γυναίκες ήταν μεν γιατροί, αλλά περιοριζόνταν στην οικία, ή τουλάχιστον δεν δέχονταν πληρωμή για τις υπηρεσίες τους. Παρ' ότι ο γυναικείος νους αντιμετωπιζόταν με περιφρόνηση, η συμβολή των γυναικών στην ιατρική ήταν απόλυτα αποδεκτή, εφόσον βεβαία πραγματοποιείτο στο πλαίσιο της οικίας και δεν γινόταν επάγγελμα.¹⁸ Στο κεφάλαιο αυτό, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε την περίπτωση των γυναικών στη μεσαιωνική Γαλλία -με έμφαση στην Jacqueline Felice de Almania- που πήγαν αντίθετα στις νόρμες και τις παραδόσεις της μεσαιωνικής κοινωνίας.

Η Γαλλία δεν πρόσφερε στις γυναίκες πρόσφορο έδαφος για την ενασχόλησή τους με την ιατρική τέχνη. Η δυνατότητα να γίνει κάποια γυναίκα γιατρός ήταν μηδαμινή, καθώς οι άδειες δίνονταν από τα γαλλικά πανεπιστήμια, που όχι μόνο απέρριπταν

16 http://departments.kings.edu/womens_history/trotula.html (30/11/2015)

17 Green (2008) σ. 59

18 Bourdillon (1994) σ. 68

τις γυναίκες φοιτήτριες, αλλά κυνηγούσαν και όσες γυναίκες ασκούσαν την ιατρική χωρίς την έγκριση του πανεπιστημίου. Από την άλλη πλευρά, αν και σε μικρότερα ποσοστά, υπήρχε κάποια δυνατότητα για τις γυναίκες χειρουργούς, καθώς η τέχνη της χειρουργικής διδασκόταν είτε εντός του οικογενειακού κύκλου, είτε σε συντεχνίες. Άλλωστε, οι λίγες γυναίκες γιατροί της περιόδου είχαν λάβει εκπαίδευση από την οικογένειά τους και πιο συγκεκριμένα από πατέρα γιατρό, όπως η Stèphanie de Montaneis¹⁹ που έζησε τον 13^ο αιώνα και εργάστηκε ως γιατρός στη Λυών, λαμβάνοντας τον τίτλο *medica*.²⁰

Μελετώντας τα *tailles rolls* της Γαλλίας του 1292, ντοκουμέντα της περιόδου που κατέγραφαν τα επαγγέλματα των Γάλλων πολιτών ώστε να εκτιμήσουν την φορολογική επιβάρυνση που θα επιβαλλόταν στον καθένα, βρίσκουμε μόλις 23 γυναίκες ασχολούμενες με την ιατρική, εκ των οποίων οι 8 είναι γιατροί, οι 13 κουρείς και οι 2 είναι μαίες. Στην ευρύτερη Γαλλία, είχαν καταγράψει 126 γυναίκες που ασκούσαν την ιατρική με κάποιον τρόπο, ένας αριθμός σχετικά μικρός, αν συγκριθεί με τους 7.647 άνδρες γιατρούς της αντίστοιχης περιόδου. Είναι, βέβαια, πολύ πιθανό περισσότερες γυναίκες να ασκούσαν την ιατρική από αυτές που έχουν καταγράψει, αλλά τοπικά και με τρόπο τέτοιο, ώστε να μην κατέληξαν να καταγραφούν σε κάποιο ιστορικό έγγραφο της υπό εξέταση περιόδου.²¹

Σίγουρα, όμως, στη Γαλλία, οι γυναίκες γιατροί δέχονταν μεγάλη πίεση, μεγαλύτερη από άλλες χώρες της μεσαιωνικής Ευρώπης. Τόσο στην Ιταλία, όσο και στην Ισπανία, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, υπήρχαν περιορισμοί στην άσκηση της ιατρικής πρακτικής, είτε ως προς το περιεχόμενο, είτε ως προς το είδος της ιατρικής που επιτρεπόταν σε μια γυναίκα να ασκήσει. Από την άλλη πλευρά, όμως, στη Γαλλία οι διώξεις των γυναικών γιατρών ήταν βίαιες και πολυάριθμες. Αν και τα γαλλικά δικαστήρια προσήγαγαν τόσο άνδρες όσο και γυναίκες με την κατηγορία ότι ασκούσαν παράνομα την ιατρική, οι γυναίκες ήταν πιο πιθανό να καταδικαστούν από αυτά. Σε αντίθεση με τους άνδρες γιατρούς που δεν είχαν λάβει την απαραίτητη μόρφωση και κατ' επέκταση, την αναγκαία έγκριση από τις σχολές ιατρικής, οι γυναίκες γιατροί δέχονταν επιθέσεις όχι μόνο από το γαλλικό κράτος, αλλά και από τις συντεχνίες και την εκκλησία. Υπήρχαν σαφώς εξαιρέσεις, όπως ήταν η πόλη του Μονπελιέ, όπου οι χήρες γυναίκες επιτρεπόταν να ασκήσουν την ιατρική, με την προϋπόθεση, όμως, ότι δεν θα παντρεύονταν ξανά. Περιπτώσεις, βέβαια, σαν αυτές αποτελούσαν εξαίρεση.²²

Στο Παρίσι, ο ρόλος του κατήγορου μετατοπίζεται από την Εκκλησία και τις συντεχνίες στην πανεπιστημιακή διοίκηση. Η ιατρική σχολή του πανεπιστημίου του Παρισιού καταβάλλει σθεναρή προσπάθεια να ελέγξει όσους ασκούν την ιατρική παράνομα, καθιερώνοντας σειρά νόμων εναντίον χειρουργών, φαρμακοποιών και βοτανολόγων

19 Hughes (1943) σ. 88

20 Ward (2014) σ. 95

21 Ό.π.

22 Ό.π., σ. 96

που ασκούσαν την ιατρική στο Παρίσι και χορηγούσαν φάρμακα. Η πλειονότητα των καταδικαζομένων από την παραπάνω νομοθεσία ήταν γυναίκες, καθώς είχαν την δυνατότητα να ασκούν χειρουργική, φαρμακοποιία και βοτανολογία, χωρίς να έχουν πανεπιστημιακή μόρφωση, από την οποία και αποκλείονταν. Έτσι, στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, πραγματοποιούνται μια σειρά από δίκες, στις οποίες καταδικάζονται γυναίκες γιατροί του Παρισιού με χρηματικά πρόστιμα ή και αφορισμό. Μια από αυτές τις γυναίκες ήταν η χειρουργός Margaret de Pyre, που της απαγορεύθηκε να ασκήσει την ιατρική στο Παρίσι και τα προάστια με πρόστιμο 60 livre parisis²³ και την απειλή του αφορισμού το 1322²⁴, ενώ μια άλλη ήταν η Jacqueline Felice de Almania, της όποιας την περίπτωση θα παραθέσουμε αναλυτικά παρακάτω, αφού πρώτα αναφέρουμε περιεκτικά τις γυναίκες γιατρούς στην Ιταλία του Ύστερου Μεσαίωνα.

Επιστρέφοντας στην Ιταλία, θα επιχειρήσουμε να δούμε τι είχαν να αντιμετωπίσουν οι μορφωμένες Ιταλίδες γιατροί στην ενασχόληση τους με τον τομέα της ιατρικής. Εξετάζοντας την μεταχείριση των γυναικών γιατρών στην Ιταλία, θα επικεντρωθούμε στο πανεπιστήμιο του Σαλέρνο και κυρίως της Μπολόνια, καθώς και σε σημαντικές προσωπικότητες που σπούδασαν ή δίδαξαν εκεί. [εικ. 1]

[1] Γυναίκα γιατρός εξετάζει έγκυο ασθενή της σε χειρόγραφο του 12ου αιώνα.

Πηγή: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Harley_MS_585 (10/12/2015).

23 Η livre parisis ήταν το πρότυπο κοπής γαλλικών νομισμάτων, καθώς και η λογιστική μονάδα μέχρι το 1203. Το επίσημο νόμισμα της Καπετιανής δυναστείας αντικαταστάθηκε από την livre tournois όταν ανήλθε στην εξουσία ο Λουδοβίκος ΙΧ. N. De Wailly (1857). *Mémoire sur les variations de la livre tournois depuis le règne de Saint Louis jusqu'à l'établissement de la monnaie décimale*. Paris: Imprimerie Impériale, σελ. 222. Διαθέσιμο στο https://books.google.fr/books/about/M%C3%A9moire_sur_les_variations_de_la_livre.html?hl=fr&id=FOUZAAAAYAAJ (6/1/2016)

24 Ward (2014) ή (2004) σ. 97

Όπως αναφέρθηκε πρωτίτερα, το πανεπιστήμιο του Σαλέρνο αποτελούσε εξαίρεση, και κατά τους δυο πρώτους αιώνες λειτουργίας του δεχόταν γυναίκες σπουδάστριες στη σχολή ιατρικής του και οι άδειες άσκησης της ιατρικής δίνονταν από την Αυλή και όχι από την Εκκλησία. Για το λόγο αυτό, υπήρχε η δυνατότητα να αποκτήσουν άδεια πολλές γυναίκες γιατροί και πράγματι έχουμε ακόμα και απεικονίσεις της περιόδου που δείχνουν τόσο άνδρες, όσο και γυναίκες γιατρούς να περιθάλπουν ασθενείς με διάφορες ασθένειες. Στο Σαλέρνο, πολλές γυναίκες είχαν θέσεις διδασκαλίας, όπως η ρωμαία γιατρός Abella στα μέσα του 14^{ου} αιώνα που δίδασκε γενική ιατρική,²⁵ αλλά και η Trota, που ήταν, ίσως, η σημαντικότερη γυναίκα γιατρός που σπούδασε στο πανεπιστήμιο του Σαλέρνο την εποχή εκείνη και ασχολήθηκε με γυναικολογικά ζητήματα.²⁶ Στην πραγματικότητα, όμως, αυτό συνέβαινε, διότι η δομή και ο τρόπος λειτουργίας του πανεπιστημίου του Σαλέρνο στα πρώτα χρόνια θύμιζε αυτόν μίας συντεχνίας και δεν αποτελείτο από καθηγητές και μαθητές, αλλά από άνδρες και γυναίκες μαθητευόμενους. Άλλωστε, όταν πλέον τον 14^ο αιώνα το πανεπιστήμιο του Σαλέρνο συγκροτείται με ξεκάθαρα ακαδημαϊκό χαρακτήρα, οι γυναίκες σταδιακά αποκλείονται από αυτό.²⁷

Όσον αφορά το πανεπιστήμιο της Μπολόνια, έχουμε γυναίκες να σπουδάζουν ιατρική, αλλά και να διδάσκουν σε αυτό. Πιο συγκεκριμένα, η Dorothea Bucca, που έζησε τον 14^ο με 15^ο αιώνα, κατείχε την έδρα της ιατρικής και φιλοσοφίας, έδρα που ανήκε προηγουμένως στον πατέρα της, για σαράντα χρόνια, από το 1390 έως το 1430.²⁸ Περισσότερο από έναν αιώνα πριν την απόκτηση της έδρας ιατρικής και φιλοσοφίας από την Bucca, εργαζόταν και δίδασκε εκεί μια πολύ σημαντική προσωπικότητα στην ιστορία των γυναικών στην ιατρική, η Alessandra Giliani, η οποία όμως έχει μείνει εντελώς στην αφάνεια και περιθωριοποιημένη από τους ιστορικούς.

2.1 Η περίπτωση της *Jacqueline Felice de Almania* και της *Alessandra Gilliani*.

Στο σημείο αυτό, θα αναλυθούν δύο σημαντικές προσωπικότητες, γυναίκες γιατροί προερχόμενες από την Ιταλία, η μία εκ των οποίων έδρασε στην Γαλλία, ενώ η άλλη παρέμεινε στην πατρίδα της. Πρώτα, θα αναλυθεί η περίπτωση της *Jacqueline Felice de Almania* ως ιστορικό παράδειγμα της αντίδρασης της μεσαιωνικής κοινωνίας σε γυναίκες γιατρούς, που όχι απλά ασκούσαν την ιατρική, αλλά απαιτούσαν και χρηματική αμοιβή για το έργο τους.

Η *Jacqueline Felice de Almania* γεννήθηκε στην Φλωρεντία στις αρχές του 14^{ου} αιώνα

25 Green (1989), σ. 453

26 Frizee (2013) σ. 26

27 Ό.π.

28 M. Bailey Ogilvie (1987), σ. 9-10 ? ΣΤΟ ΟΝΟΜΑ

και άσκησε την ιατρική στο Παρίσι.²⁹ Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε πολλές πληροφορίες για τα πρώτα χρόνια ζωής της de Almania, καθώς και το εάν ήταν έγγαμη ή άγαμη, εξαιτίας της έλλειψης σχετικών πηγών. Λαμβάνοντας, όμως, υπόψη την δυνατότητα των γυναικών να σπουδάσουν στον τομέα της ιατρικής στη σχολή του Σαλέρνο, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η Jacqueline Felice de Almania σπούδασε στο Σαλέρνο πριν το ταξίδι της στο Παρίσι. Κατά τη διάρκεια της παραμονής της στο Παρίσι, έχαιρε μεγάλης φήμης, γιατρεύοντας ασθενείς που άλλοι γιατροί αδυνατούσαν και λαμβάνοντας χρηματική αμοιβή μόνο αφότου ο ασθενής είχε αναρρώσει πλήρως.³⁰

Η de Almania τόλμησε, όμως, να ασκήσει την ιατρική ως επάγγελμα και σύντομα δέχτηκε σφοδρές επιθέσεις από την ιατρική επιστημονική κοινότητα του Παρισιού, που αποτελείτο αποκλειστικά από άνδρες γιατρούς. Οι επιθέσεις αυτές την οδήγησαν στο να δικαστεί στο δικαστήριο του Παρισιού, με την κατηγορία της παράνομης άσκησης της ιατρικής επιστήμης. Οι κατήγοροι της de Almania υποστήριζαν ότι ήταν αναλφάβητη, παρότι ο τρόπος με τον οποίο η ιταλίδα γιατρός έπαιρνε τους σφυγμούς των ασθενών της και έλεγχε τα ούρα τους, έδειχνε ξεκάθαρα πως είχε διαβάσει βιβλία ιατρικής και είχε γνώση της ιατρικής τέχνης.³¹ Η de Almania, πέρα από την παθιασμένη υποστήριξη που δέχτηκε κατά την διάρκεια της δίκης από τους ασθενείς της, πρόβαλε και δικά της επιχειρήματα, υποστηρίζοντας πως οι γυναίκες γιατροί ήταν πιο ικανές να αντιμετωπίζουν τα προβλήματα γυναικολογικής φύσεως των ασθενών τους.³² Η ιατρική κοινότητα απέρριψε τόσο τα επιχειρήματα της ίδιας, όσο και της υπεράσπισής της, λέγοντας πως ούσα γυναίκα, η de Almania έθετε σε κίνδυνο τους άντρες ασθενείς της, που θα μπορούσε κάλλιστα να σκοτώσει, ασκώντας λανθασμένα μια επιστήμη που, ούτως ή άλλως, δεν κατανοούσε.³³

Η προσέγγιση των κατηγοριών ήταν ουσιαστικά Αριστοτελική, αφού υποστήριζαν ότι η de Almania δεν θα έπρεπε να ασκεί την ιατρική, διότι μόνο οι άνδρες γιατροί γνωρίζουν πραγματικά την αληθινή τέχνη και επιστήμη της ιατρικής.³⁴ Σαφώς, το παραπάνω επιχειρήμα υπονοούσε ότι οι γυναίκες δεν μπορούσαν να είναι γιατροί, άποψη που σίγουρα επικράτησε για πολλούς αιώνες αργότερα, με τις γυναίκες να μην γίνονται δεκτές σε σχολές ιατρικής της Γαλλίας μέχρι και τον 19^ο αιώνα.³⁵ Παρά την επιτυχημένη καριέρα της, καθώς και το προφανές ταλέντο της ως γιατρός, η de Almania έχασε την δίκη και της απαγορεύτηκε να ασκεί την ιατρική. Το δικαστήριο τελικά αποφάσισε πως αν η Jacqueline Felice de Almania παρέμενε ενεργή γιατρός στο Παρίσι, όχι μόνο θα δεχόταν πρόστιμο, αλλά και θα αφοριζόταν.³⁶

29 Howard (2012) σ. 35

30 Kristeller (1996) σ. 541

31 Green (2008) σ. 131

32 Ό.π., σ. 240

33 Ό.π., σ. 15

34 Garcia-Ballester, French, Arrizabalaga, Cunningham (1994) σ. 174

35 Howard (2012) σ. 35

36 Garcia-Ballester, French, Arrizabalaga, Cunningham (1994) σ. 175

Αναλύοντας την περίπτωση της de Almania, βλέπουμε τόσο την αδυναμία της μεσαιωνικής κοινωνίας να αναγνωρίσει την δυνατότητα μιας γυναίκας να ασκήσει την ιατρική επιστήμη, όσο και τις επώδυνες συνέπειες για όσες γυναίκες αποφάσιζαν, παρά τις αντίξοες συνθήκες, να ασχοληθούν με αυτήν. Αν και η προσέγγιση των κατηγοριών, τόσο στην περίπτωση της de Almania όσο και πολλών άλλων γυναικών που οδηγήθηκαν σε δικαστήρια την περίοδο εκείνη με την ίδια κατηγορία, ήταν πως οι γυναίκες αυτές ήταν αμόρφωτες και άρα επικίνδυνες στην άσκηση του επαγγέλματος, στην πραγματικότητα το πρόβλημα αφορούσε την έμφυλη διάσταση του ζητήματος. Αυτό γίνεται προφανές και από την τελική απόφαση του δικαστηρίου στην περίπτωση της de Almania:³⁷

«Η επίκλησή της ότι γιάτρευε πολλούς αρρώστους που οι παραπάνω επιφανείς γιατροί δεν μπορούσαν να γιάτρέψουν, δεν πρέπει να ισχύει και είναι γελοία καθώς είναι σίγουρο πως ένας άνδρας εγκεκριμένος στην παραπάνω τέχνη (της ιατρικής) θα μπορούσε να γιάτρέψει τους αρρώστους καλύτερα από οποιαδήποτε γυναίκα».³⁸

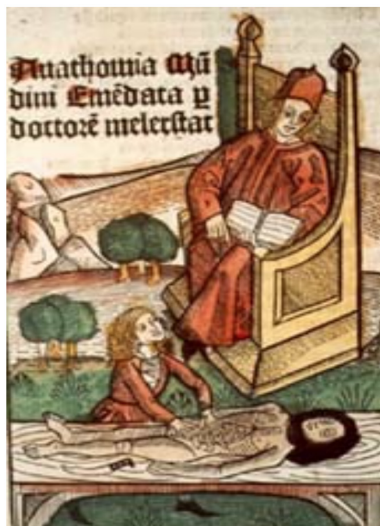
Δεύτερη περίπτωση, αποτελεί η Alessandra Giliani που γεννήθηκε το 1307 στο Περικέτο, μια μικρή πόλη στην βόρεια Ιταλία. Δεν γνωρίζουμε πολλά στοιχεία για τα πρώτα χρόνια της ζωής της. Σίγουρα, όμως, η Giliani μεγάλωσε σε πλούσια οικογένεια και πιθανότατα έκανε μαθήματα κατ' οίκον στα παιδικά ή και εφηβικά της χρόνια. Άλλωστε, αν δεν είχε αποκτήσει κάποιου είδους σχετική μόρφωση, δεν θα μπορούσε να είχε γίνει αποδεκτή στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, όπως και έγινε το 1323, σε ηλικία μόλις δεκαέξι ετών. Αν και το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον της Giliani ήταν η ανατομία ή η παθολογία όπως ονομαζόταν τότε, αναπόφευκτα η νεαρή ιταλίδα επιστήμονας ασχολήθηκε και με την φιλοσοφία. Όπως έχει αναφερθεί και πρωτότερα στην παρούσα εργασία, η φιλοσοφία ήταν απαραίτητη για κάθε σπουδαστή της περιόδου, ακόμα και αν στη συνέχεια ειδικευόταν σε κάποιον άλλο τομέα, όπως στην περίπτωση της Giliani. Αν και συνήθως οι σπουδαστές έπρεπε απαραίτητως να πραγματοποιήσουν επτά έτη φιλοσοφικών σπουδών πριν την ενασχόλησή τους με το δίκαιο, την θεολογία ή την ιατρική, η Giliani σπούδασε φιλοσοφία για ελάχιστα χρόνια πριν ξεκινήσει την ιατρική της εκπαίδευση.³⁹ [εικ. 2]

Δεν γνωρίζουμε αν η ταχύτητα με την οποία η Giliani ολοκλήρωσε τις υποχρεωτικές σπουδές της στη φιλοσοφία ήταν αποτέλεσμα μιας πιο «χαλαρής» οργάνωσης του πανεπιστημίου της Μπολόνια ή προϊόν της ευφυΐας της, αλλά ξέρουμε σίγουρα πως η Giliani, με καθηγητή τον επιφανή γιατρό και ανατόμο Mondino de Luzzi (1270-

37 Bourdillon (1994) σ. 69

38 Ό.π.

39 Oakes (2007) σ. 274

[2] Ο Mondino de Luzzi διδάσκει ανατομία καθισμένος, ενώ η Allesandra Giliani ανατέμνει πτώμα νεκρού άνδρα.

Πηγή: <http://www.academia.dk/Blog/mondino-de-luzzi-ca-1270-1326-also-known-as/> (13/12/2015).

1326),⁴⁰ διέπρεψε στο χώρο της ανατομίας. Ο de Luzzi ήταν υπέρμαχος της πρακτικής ενασχόλησης με την ανατομία και υποστήριζε πως αν κάποιος θέλει να αποκτήσει πραγματική γνώση περί ιατρικής, πρέπει να ανατέμνει νεκρά σώματα. Η Alessandra Giliani φαίνεται να συμμεριζόταν τις απόψεις του καθηγητή της και σύντομα άρχισε να εργάζεται για αυτόν, διδάσκοντας στο πλάι του στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια.⁴¹

Η Giliani ήταν όχι μόνο ταλαντούχα ανατόμος, αλλά και καινοτόμος στον τομέα της ανατομίας, αφού εφηύρε μια τεχνική με βάση την οποία στραγγιζε τα πτώματα από όλο το αίμα που περιείχαν και αντικαθιστούσε το αίμα με υγρές μπογιές. Η τεχνική αυτή ήταν εξέχουσας σημασίας, καθώς πρόσφερε την δυνατότητα να γίνει εμφανής η κυκλοφορία του αίματος μέσα στο ανθρώπινο σώμα. Η εφεύρεση της Giliani ήταν τόσο λεπτομερής και ακριβής, που οι μπογιές χρωμάτιζαν ακόμα και τις πιο μικρές φλέβες, με τρόπο τέτοιο που μπορούσε να τις δει οποιοσδήποτε σπουδαστής.⁴²

Το μέλλον της Alessandra Giliani φαινόταν λαμπρό, αλλά η ίδια δεν κατάφερε να αποκτήσει την καριέρα ή την ζωή που της άξιζε. Σε αντίθεση με την Felice de Almania, η Giliani δεν ήρθε αντιμέτωπη με την απορριπτική στάση της ιατρικής κοινότητας της περιόδου, αλλά με τον ίδιο τον θάνατο, φεύγοντας από την ζωή απροσδόκητα στις 27 Μάρτιου 1326 από λοιμώδη πυρετό σε ηλικία μόλις 19 ετών. Δεν παντρεύτηκε ποτέ.⁴³

40 Ο Mondino de Luzzi γεννήθηκε στην Μπολόνια το 1270 και σπούδασε στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια μέχρι το 1290, όπου ολοκλήρωσε τις σπουδές του και άρχισε να διδάσκει ιατρική το 1306. Ο de Luzzi αναδείχθηκε στον τομέα της ανατομίας, ανατέμνοντας ο ίδιος τα νεκρά σώματα στην τάξη που δίδασκε και εξέδωσε το 1316 μια ανατομική πραγματεία με τίτλο *Anathomia*, που αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της ανατομίας. Πέθανε το 1326, σε ηλικία 56 ετών, την ίδια χρονιά με την βοηθό του, Alessandra Giliani. E. Clarke, C.D. O'Malley (1996). *The Human Brain and Spinal Cord: A historical study illustrated by writings from Antiquity to the Twentieth Century*. San Francisco: Norman Publishing, σ. 22

41 Ό.π., σ. 274

42 Ό.π.

43 Ό.π.

Η Giliani θάφτηκε μπροστά από την εκκλησία του San Pietro e Marcellino στο νοσοκομείο της Santa Maria del Mareto στη Φλωρεντία από τον Otto Agenius Lustrulanus, που ήταν, επίσης, βοηθός του Mondino de Luzzi.⁴⁴ Η πλάκα που τοποθετήθηκε πάνω από το δοχείο με τις στάχτες της Giliani γράφτηκε από τον Lustrulanus και εξαιρεί τις ικανότητες και την ευφυΐα της, ενώ αφήνει να εννοηθεί και το ερωτικό ενδιαφέρον μεταξύ των δυο σπουδαστών. Το κείμενο έχει ως εξής:

«Εντός αυτού του δοχείου βρίσκονται οι στάχτες του σώματος της Alessandra Giliani, μιας ανύπαντρης κοπέλας από το Persiceto. Επιδέξια με την βούρτσα της στις επιδείξεις ανατομίας και ασυναγώνιστη βοηθός του αξιοσημείωτου Mondino de Luzzi, περιμένει την ανάσταση. Έζησε 19 χρόνια και πέθανε καταπονημένη από τους κόπους της στις 26 Μαρτίου του έτους 1326. Με τον θάνατό της, ο Otto Agenius Lustrulanus στερήθηκε το άλλο του μισό, απαρνήγητος για τον χαμό της συντρόφου του, αποφάσισε να ανεγείρει αυτή την πλάκα».⁴⁵

Παρά τον πρόωρο θάνατό της, η ζωή της Alessandra Giliani μέχρι τότε φαίνεται να ήταν αρκετά επιτυχημένη παρά τις δυσκολίες που έθετε το φύλο της. Σπούδασε το αντικείμενο που την ενδιέφερε στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια, εργάστηκε στον τομέα της και διακρίθηκε για το ταλέντο της, εμπειρίες διαμετρικά αντίθετες από αυτές της de Almania. Τα παραπάνω, όμως, δεν σημαίνουν πως η Ιταλία συνιστούσε μία ουτοπία σε σύγκριση με την Γαλλία. Η Giliani είχε την δυνατότητα για ιδιωτικά μαθήματα σε νεαρή ηλικία, επειδή ήταν τέκνο πλούσιας οικογενείας και μπόρεσε να εισαχθεί στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια, διότι αυτό είχε ακόμα την μορφή φοιτητικών συντεχνιών με απουσία κεντρικής διοίκησης. Δίδαξε μεν στο πανεπιστήμιο ανατομία, αλλά ως βοηθός του de Luzzi και όχι σαν καθηγήτρια.⁴⁶ Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως αυτό συνέβη εξαιτίας του ότι ήταν εξαιρετικά νεαρή σε ηλικία, αλλά η ιστορία μας δείχνει μια διαφορετική πτυχή αυτού του ζητήματος, με την Laura Bassi να είναι η πρώτη γυναίκα στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια με επίσημη έδρα ανατομίας τέσσερις αιώνες αργότερα, το 1732.⁴⁷ Η μεγαλύτερη, όμως, απόδειξη της έμφυλης διάστασης του ζητήματος είναι ότι η Giliani είναι μια σχετικά άγνωστη φυσιογνωμία στην ιστορία της ιατρικής και η καινοτόμος ευρεσιτεχνία της στον τομέα της ανατομίας δεν καταγράφηκε ποτέ στα ιστορικά βιβλία, αφήνοντας τόσο την ίδια όσο και τα επιτεύγματά της στην αφάνεια.

44 <http://clinanat.com/index.php/519-alessandra-giliani> (12/12/2015)

45 Ό.π.

46 Oakes (2007) σ. 274

47 Bailey Ogilvie (1987) σ. 36-37

Επίλογος

Κατά την συγγραφή της παρούσας εργασίας, στόχος υπήρξε η ανάδειξη των δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι γυναίκες των κοινωνιών του ύστερου μεσαίωνα στην ενασχόλησή τους με τον τομέα της ιατρικής. Πράγματι, εξετάζοντας το κοινωνικό, πολιτικό, θρησκευτικό, αλλά και νομικό πλαίσιο της Ιταλίας και της Γαλλίας της περιόδου του 13^{ου} - 14^{ου} αιώνα, είναι προφανή τα εμπόδια που στέκονταν ανάμεσα στις γυναίκες και στο ιατρικό επάγγελμα. Τόσο εξαιτίας της σχεδόν καθολικής περιθωριοποίησής τους από τα πανεπιστήμια, όσο και της αρνητικής και υποτιμητικής αντίληψης περί του γυναικείου νου, οι γυναίκες δεν είχαν την δυνατότητα να αναδειχθούν σαν γιατροί, σε έναν τομέα που απαιτούσε μόρφωση και διάνοια -το πρώτο αρνιόταν το κοινωνικό πλαίσιο να προσφέρει σε αυτές και το δεύτερο απέρριπτε ότι οι ίδιες μπορούσαν να το κατέχουν-.

Η εκπόνηση της εργασίας αυτής, όμως, φέρνει στο φως ένα ακόμη στοιχείο, και αυτό είναι η έντονη δραστηριοποίηση των γυναικών στο τομέα της ιατρικής στους αιώνες του Ύστερου Μεσαίωνα, περίοδο που η συμβολή τους θεωρείτο, όχι απλά μικρή, αλλά ανύπαρκτη από τους ιστορικούς. Στην πραγματικότητα όμως, οι γυναίκες υπήρξαν δραστήριες στην ιατρική επιστήμη, σε ποσοστά δυσανάλογου μεγέθους σε συνάρτηση με τις δυσκολίες και τους περιορισμούς που αντιμετώπιζαν, για χιλιάδες χρόνια. Η συμβολή τους, όπως έχει συμβεί και σε πολλούς άλλους επιστημονικούς τομείς, επισκιάστηκε από τους άνδρες συναδέλφους τους ή συχνά παρέμεινε στην πλήρη αφάνεια. Η παραγκώνιση των γυναικών στην ιατρική έγινε ανεξαιρέτως του επίπεδου εμπλοκής τους στον τομέα αυτό. Οι μορφωμένες γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων που συχνά είχαν και ακαδημαϊκή καριέρα, καταγράφηκαν ιστορικά ως υποστηρίκτριες ή λάτρες της ιατρικής, αλλά όχι γιατροί οι ίδιες, ενώ οι «αμόρφωτες» γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, που ασκούσαν ιατρική με βάση την εμπειρική γνώση γενεών, καήκαν στην πυρά ως μάγισσες. Εξού και διατηρείται μέχρι και σήμερα η κοινή αντίληψη ότι οι γυναίκες απουσίαζαν από την επιστήμη της ιατρικής, ενώ στην πραγματικότητα βρίσκονταν πάντα εκεί, από τις απαρχές της ανθρώπινης ιστορίας, περιθάλποντας, ανακαλύπτοντας και θεραπεύοντας.

Βιβλιογραφία

Bourdillon Hilary, *Teaching History*, London-New York: Routledge, 1994

Clark Stuart, *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, New York: Oxford Publications, 1997

Clarke Edwin, O'Malley C.D., *The Human Brain and Spinal Cord: A historical study illustrated by writings from Antiquity to the Twentieth Century*, San Francisco: Norman Publishing, 1996

De Wailly Natalis, *Mémoire sur les variations de la livre tournois depuis le règne de Saint Louis jusqu'à l'établissement de la monnaie décimale*, Paris: Imprimerie Impériale, 1857

Frize Monique, *Laura Bassi and Science in 18th Century Europe: The Extraordinary Life and Role of Italy's Pioneering Female Professor*, Berlin: Springer Science & Business Media Berlin, 2013

Garcia-Ballester Luis, French R., Arrizabalaga J., Cunningham Alexander, *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994

Green H. Monika, *Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe, Working Together in the Middle Ages: Perspectives on Women's Communities*, Chicago: University of Chicago Press, 1989

Green H. Monika, *Making Women's Medicine Masculine: The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology*, Oxford: Oxford University Press, 2008

Howard Sethanne, *The hidden giants*, New York: Washington Academy of Sciences, 2012

Hughes Muriel Joy, *Women healers in medieval life and literature*, New York: King's Crown Press, 1943

Kristeller Paul Oskar, *Studies in Renaissance thought and letters IV*, Rome: Edizioni Di Storia E Letteratura, 1996

Le Goff Jacques, *The medieval world*, London: Parkgate Books, 1997

Le Goff Jacques, *Η Ευρώπη γεννήθηκε τον Μεσαίωνα*, μτφρ. Ε. Ζέη, Αθήνα: Πόλις, 2006

Λέκκα Βάσια, «Εισαγωγή στην Ιστορία της Ιατρικής II», πανεπιστημιακές παραδόσεις, τμήμα Μ.Ι.Θ.Ε., Ε.Κ.Π.Α, 2011

Oakes H. Elizabeth, *Encyclopedia of World Scientists*, New York: Infobase Publishing, 2007

Ogilvie Marilyn Bailey, *Women in science: Antiquity through the Nineteenth century*, Massachusetts: The Massachusetts Institute of Technology, 1987

Sanz Nuria, Bergan Sjur, *The heritage of European universities*, Strasbourg: Council of Europe, 2007

Ward Jennifer, *Women in Medieval Europe: 1200-1500*, London: Routledge, 2014

Διαδικτυακές Πηγές:

<http://www.knightstemplar.org> (4/1/2016)

<http://www.newadvent.org/fathers/3806.htm> (4/1/2016)

<http://clinanat.com/index.php/519-alessandra-giliani> (12/12/2015)

http://departments.kings.edu/womens_history/trotula.html (30/11/2015)

<http://www.famous-quotes.com/author.php;aid=4557> (25/10/15)

<http://www.malleusmaleficarum.org/> (29/10/2015)

http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx;ref=Harley_MS_585 (10/12/2015)

<http://www.academia.dk/Blog/mondino-de-luzzi-ca-1270-1326-also-known-as>
(13/12/2015)

<http://www.gallowglass.org/jadwiga/herbs/WomenMed.html> (9/1/2016)